श्री हयग्रीवाय नमः

गद्यसंग्रहः

१. सत्त्वशीलः

रचयितारः– श्री सुरेन्द्रनाथशास्त्री
विद्वान् आचार्यः श्री हरिवंशश्च

१. पूर्वाम्बुधेस्तटे ताम्रलिप्तीति प्रसिद्धा पूरस्ति। तस्यां चण्डसिंहाभिधो धराधिपोऽभूत् यः खलु पराङ् मुखः पराङ्गनासु न तु समराङ्गणेषु आहर्ता वैरिसम्पदां न च परकीयसम्पदाम्।

२. तस्य भूपतेः सिंहद्वारे कदाचिज्जनप्रियः कश्चन राजपुत्रो दक्षिणाशातः समागतः सत्त्वशीलाख्यः। स च तत्र नृपं प्रत्यात्मानं निवेद्य नैर्धन्यादपरैः राजकुमारैः सह कार्पटिको भूत्वा बहून्यब्दानि नृपं परिचरन्नलब्धफल एवातिष्ठत्। सर्वदा चाकरोच्चेतसि — "यदि राजकुले जन्म किमीदृशं निर्धनत्वम्? अयमपि नृपः क्षुधाऽवसीदन्तमपि सेवमानं मां नावलोकयति। किमेतत्?" इति।

३. एकदा स नरेन्द्रस्तस्मिन् लगुडकरेऽग्रेसरे कार्पटिके धावति ससैनिको मृगाटवीमाविशत्। कृताखेटेन तेन महान्तं मत्तसूकरं विलोक्य तमनुधावता वनान्तरमतिदूरे वर्तमानं प्रापि। तस्मिन् महावने हारितसूकरः स नृपवरो दिङ्मोहमागच्छत्। परिभ्रष्टसैनिकः स खल्वेकाकिना तेन पदातिना क्षुत्तृडर्दितेन कार्पटिकेन तत्प्राणपरिरक्षुणा वाताश्वपृण्ठगोऽपि समनुसृतः।

Scanned by CamScanner

तथाविधमन्वायान्तं तमवलोक्य सस्नेहमवादीत् स भूपतिः

४. ‘‘वेत्सि कश्चिद्यथागतं मार्गम् ?’’ तदाकर्ण्य बद्धाञ्जलिना तेनावादि ‘‘स्वामिन्, वेद्मि सम्यक् । क्षणं विश्राम्यतु प्रभुस्तावदत्र ललाटन्तपस्तपति भगवान् सप्तसप्तिः ।’’ श्रुत्वैतस्योपरोधमभाषत राजप्रवरः – ‘‘एवञ्चेत्तर्हि क्वापि पानीयं प्रोच्यतां भवता’’ इति ।

५. एवमुक्तः स परिसरवर्तिन मुत्तुङ्गतरुवर मारुह्य नातिदूरे प्रवहन्तीमुदधिप्रियामवालोकयत् । अथावरुह्य ततो नरपतिं तत्र नीत्वा तद्वाहं विपर्याणीकृत्य कृतविवर्तनञ्च तं दत्ताम्बुशष्यकवलं विगतश्रमं व्यधात् । कृताह्निकाय च राज्ञे वसनप्रान्तादुन्मुच्य हृद्यान्यामलकानि प्रक्षाल्यार्पयत् । कुत एतानीति जिज्ञासुं जगतीपतिं चानुस्थितस्सामलकाञ्जलिः स व्यजिज्ञपत् – एतद्वृत्तिरहमतिवाहित वत्सरदशको मुनिव्रतं चराम्याराधयन् देवम्’’ इति । राजा तं प्रशस्य कार्पटिकहस्तादामलकद्वयं तदनुबन्धविशेषेणागृह्णात् । भुक्त्वा, जलं निपीय, क्षणं विश्रम्य तेन सज्जीकृतं वाहञ्चारुह्य जग्धामकसम्पीतजलेन तेनानुयातः अलमभ्यर्थितेनापि हयस्य पश्चाद्भागमनारूढेन तेनैव दर्शितमार्गः पथि मिलितात्मसैनिकः स्वपुरीं प्राप्तवान् । तत्र च तद्भक्तिं प्रख्याप्य तं वसुभिरापूर्याप्यात्मानं नाऽनृणममन्यत । सोपि सत्त्वशीलस्त्यक्तकार्पटिकाचारः कृतार्थश्चण्डसिंहस्य भूपतेः पार्श्वेऽतिष्ठत् ।

६. अथैकदा स सिंहलपतेः सुतामात्मार्थं याचितुं राजा सिंहलद्वीपं प्रेपितोऽभवत् । तत्राब्धिवर्त्मना गमिष्यन्नर्चिताभीष्टदेवतो राजादिष्टैर्द्विजवरैः साकं प्रवहण मारुरोह । मध्यमभागावधि तस्मिन् प्रवहणे अशङ्कितं प्राप्ते सुवर्णनिर्मितश्चलद्विचित्रवैजयन्तीविराजितोऽभ्रंलिहाग्रो महाध्वजो जनितविस्मयः पारावारात् समुदभूत् । तत्कालमेवा- कालजलदावली च वर्षितुमाराभे । तैरतिवर्षैराधोरणैरिव बलादाकृष्यमाणः स प्रवहणद्विपः समासक्तो ध्वजस्तम्भे । सोऽपि ध्वजस्तम्भः सार्धं प्रवहणेन वीचिविप्लुते वार्निधौ निमज्जितुं प्रावर्तत । तद्गतास्ते द्विजाः भयाकुलाः प्राणपरीप्सवश्चण्डसिंहं स्वभूपतिमुद्दिश्याब्रह्मण्यमुदघोषन्।

७. तदाकर्ण्यासहिष्णुः सत्त्वशीलः कृपाणपाणिः बद्धपरिकरोऽनुध्वजमात्मानमक्षिपन्निरपेक्षमेव महोदधौ । मग्ने च तास्मिस्तद्वहनं वातोर्मिचपेटिकाभिरभज्यत । तत्स्थाश्च यादोमुखेषु प्रापतन् ।

८. स हि सत्त्वशीलो ध्वजमनुसरन्निदानीं दिव्यं पुर मपश्यन्नतु वारिधिम् । तत्र च रम्यरत्नरचितसोपानवापिकोद्यानशोभिनि मणिस्तम्भभास्वरे हेममन्दिरे मेरुप्रोन्नतं उच्छ्रितचित्रध्वजं कात्यायनीगृहं नयनविषयमकरोत् । तां भगवतीं प्रणम्य स्तोत्रैः संस्तुत्य गन्धपुष्पै रभ्यर्च्य किमेतदिन्द्रजालमित्याश्चर्यात्तदग्रतः समुपाविशत् ।

९. तावदेव देव्यग्रगतप्रभामण्डलान्तरात् सहसा दिव्यकन्यैकोद्घाट्य कवाटकं निरगात् । सेन्दीवराक्षी वदनेन विधुं

Scanned by CamScanner

विडम्बयन्ती, स्मितेन सुमनांसि परिहसन्ती, स्वाङ्गमार्दवेन मृणालसूत्रमपि न्यग्भावयन्ती, रामासहस्रपरिवृता देवीगर्भगृहमविशत्। तथैव प्रभामण्डले प्रविशन्तीं तां विलोक्य सोपि तत्र पुनः प्रविश्यापरमेव पुरमवलोकयामास। तत्र च मणिपर्यङ्कनिषण्णां तामुपेत्य पार्श्वे उपाविशत् दिङ्मूढ इव। सा हि तथाविधमनवस्थितधीविभवं तमवलोक्य चेटीनां मुखेषु दृशं निधाय सङ्केतेन करणीयं समादिशत्। इङ्गितज्ञास्तमवादिषुः — अतिथिस्त्वमिहास्माकं यतोस्मत्स्वामिनोकृतमातिथ्यं भजस्व, उत्तिष्ठ, स्नाहि ततश्च भुङ्क्ष्वेति। तच्छ्रुत्वा सोप्याशान्वितः कथञ्चिदुत्थाय ताभिः प्रदर्शितायामुद्यानवापिकायां निमग्न स्तत्क्षणादेव ताम्रलिप्त्यामुदतिष्ठत् चण्डसिंहनृपोद्यानवापीमध्यात्।

१०. अकस्मादेव तत्रात्मानमुपलभ्याचिन्तयत् — अहो किमेतत्? ! क्व च त द्दिव्यं पुरम्? क्व च सुधासारसमं तस्या दर्शनम्! क्व चानुपदमेव तद्विश्लेषमहाविषम्! स्वप्नोपि नायम्। विनिद्रो हि मेऽनुभवः। ध्रुवमेताभिर्दिव्यकन्यकाभि र्मूढोस्म्यहं वञ्चितः। एवं ध्यायन्नुन्मत्त इव तदुद्याने परिबभ्राम।

११. तथावस्थान्तरमवलोक्य उद्यानपालाश्चण्डसिंहमहीभृतं व्यजिज्ञपन्। तदाकर्ण्योद्भ्रान्तः स नरपतिः स्वयमेत्य तादृशं तमवालोकयत्, सान्त्वयित्वा चापृच्छत् — सखे, किमेतत्? क्व प्रस्थितः? क्व च त्वं प्राप्तः? सोपि स वद् नृपतये सर्वं

स्ववृत्तान्तमवर्णयत्। आकर्ण्य स महीपतिः समवदत् - "एवं चेत्तर्हि मुञ्च शुचम्। त्वदभीप्सितसिद्धावहमस्मि शक्तः" इत्याश्वास्य स्नानादिना तमुपाचरत्।

१२. अथापरेद्युः मन्त्रिषु निजराज्यभारं विन्यस्य तेन समं प्रवहणारूढस्तद्दर्शितपथोऽम्बुधिमध्यं प्राप्य प्राग्वदेवोत्थितं महाध्वजं विलोक्य तेन सत्त्वशीलेन स नृपतिरभिहितः — नरेन्द्र, सोयं दिव्यप्रभावो ध्वजः समुत्थितः, मयि मग्ने देवेनापि मामनुसरताऽत्र मग्नेन भवितव्यम्। राजापि तथैव तत्रात्मानं निक्षिप्यान्तर्मग्नस्तद्दिव्यं पुरं प्राप। साश्चर्यो भूपतिस्तत्पुरस्थां देवीं प्रणम्य ससत्त्वशीलस्त मुपास्त। तावदेव सखीजनसङ्गता सा रूपिणीव प्रभा दिव्यकन्या ततः प्रभामण्डलकान्निर्गता। इयं सा सुमुखी इति तेनोक्तेन "अस्यामस्य परिष्वङ्गो युक्त" इति नृपोपि स्वीचकार। सापि तं राजानं सुमशरीरलक्षणं वीक्ष्य पुरुषातिशयं मत्वा पूजायै अंबिकाधाम प्राविशत्। नृपोपि सत्त्वशीलमादायोद्यनमगात्।

१३. अथ चासुरकन्यका सम्पाद्य सपर्याविधिं सत्पतिप्राप्तिं याचित्वा देव्या गर्भगृहान्निर्गत्य सखीमात्मनो रहस्यधारिणीमवादीत् — सखि, योऽसौ पुरुषविशेषो मया व्यलोकि गवेष्यतां क्वास्ते सः? एवं तयोक्ते तदीया सखी विचित्योद्यानवर्तिने तस्मा आतिथ्यग्रहणाय प्रह्वा सती स्वस्वामिनीनिदेशं न्यवेदयत्। तदाकर्ण्य स वीरनृपतिः सहेलं तद्ग्रहणेच्छुः तां न्यवेदयत्। तद्वदेव च सख्या श्राविता सा दैत्यकन्यका

Scanned by CamScanner

तमुदारतमं मत्वा मनुजदुर्लभेप्यातिथ्ये निःस्पृहात्मनस्तस्य धैर्यपाशेन समाकृष्यमाणेव तत्कालावधि पत्यर्थं विहितस्य देवीवरिवस्याविधेः परिपाकसमर्पितंत पितरमेव तं मत्वा स्वयमेवोद्यानमागच्छत्। शकुनिकुलरवैरालपन्तमिव, वातोद्वेल्लितलताभुजैरालिङ्गन्तमिव तरुपतिकुसुमकुलैः समभ्यर्चन्तमिव तमाक्रोडमुपगम्य सप्रश्रयमातिथ्यग्रहणाय नृपमभ्यर्थयत्। तत्प्रार्थिताऽवनिपतिरभ्यवदत् - "सुन्दरि, अनेन मत्सुहृदा वर्णितां ध्वजपथप्राप्यां परमाद्भुतकेतनां भगवतीं कात्यायनीं द्रष्टुमिहागतोऽस्मि, सा हि मया साक्षात्कृता, तथैवातर्कितोपगता त्वमपि। काऽन्याऽत्रातिथ्यार्थिता मम ? इति।

१४. एवमुक्ता सा कन्यकाऽब्रवीत् —"तर्हि द्वितीयं मे त्रिजगदद्भुतं पुरं वीक्षितुं कृपां विधोहि" । तदाकर्ण्य विहसता नरपतिनाऽभाणि "तन्माहात्म्येन समं तस्याः स्नानवापिकायाश्चमत्कृतिरपि मयैतन्मुखादाकर्णिता॥"

१५. ततो हि सा मर्मण्युपहतेवावादीत् - "देव, मैवमादिश, नाहं विडम्बनशीला। का वा पूज्ये विडम्बना ? अहं हि त्वदुत्कर्षमाहात्म्येन किंकरीकृताऽस्मि। तेन हि मेऽभ्यर्थना भङ्गं मा कुरुष्व"।

१६. एतच्छ्रुत्वा तथेत्युक्त्वा सत्त्वशीलसखः स महीवल्लभस्तया सह प्रभामण्डलोपान्तं गत्वा अपावृतकवाटं तदन्तस्थमपरं पुरं प्रविश्य महाहेमरत्नासने समुपवेशितो यथोचितमर्घ्यादिपूजानन्तरं तया सादरं

अवादि - अह मस्मि कालनेमेर्महासुरेन्द्रस्य कन्या। पिता हि मे समरे चक्रायुधेन हरिणा स्वर्गः प्रापितः । एतच्च पुरद्वयं मे पैतृकं विश्वकर्मकृतम्। नात्र जरामृत्यू बाधेते। इदानीं च त्वम्मे पिता अहञ्च सपुरा सविभवा त्वदाज्ञावशवर्तिनी इति।

१६. एवमर्पितसर्वस्वां तामवनिजानि रवोचत् — "यद्येवं तर्हि मया त्वमस्मै गुणिने वीराय सुहृदे बान्धवाय च सत्वशीलाय दत्ताऽसि"। मूर्तेनैव देवीप्रसादेन नृपेणैव मादिष्टा सा गुणवती विनम्रा तामाज्ञामग्रहीच्छिरसा।

१७. ततश्च कृतार्थं कृततत्पाणिग्रहं समुपलब्धां सुरपुरैश्वर्यं सत्त्वशीलं स मेदिनीपतिरभाणीत् - "सखे ! भुक्तयोरामलकयोरेकम्मया ते संशोधितम्। द्वितीयश्च, असंशुद्धमिदानीमपि नानृणोस्मि" इति। प्रणमन्तं तमेव मुक्त्वा स दैत्यकन्यामगदत्— "पुत्रि! मार्गो मे इदानीं प्रदर्श्यतां येन निजनगरीं प्राप्नुयाम्" एवंवादिनं महीवल्लभं साऽसुरेन्द्रतनया अपराजितं नाम खड्गं जरामृत्युहरं चैकमनुपमं फलं दत्वा व्यसर्जयत्। नरेन्द्रोपि तद्वस्तुद्वयं गृहीत्वा तया प्रदीर्शितायां तस्यामेव वाप्यां मग्नः स्वोद्यानवापिकातः उन्मग्नः क्रमेण संसिद्धसर्वकामोऽभवत्। सत्वशीलश्च दैत्येन्द्रपुरस्य राज्यमशासत्।

(वेतालपञ्चविंशतेः)

Scanned by CamScanner

कठिनशब्दार्थः

(परिच्छेदक्रमेण)

१. पूः = नगरी, आहर्ता = अपहारकः।

२. नैर्धन्यात् = दारिद्र्यात्, कार्पटिकः = जलवाहक :

३. कृताखेटेन = कृतमृगवधेन, प्रापि = प्राप्तं, तं हारितसूकरः = नष्टवराहः, पदातिना = पादचारिणा, वाताश्वपृष्ठगोपि = वायुवेगवतः अश्वस्य पृष्ठे गच्छन्नपि राजा, समनुसृतः = अनुधावितः।

४. अवादि - उक्तं, सप्तसप्तिः = सूर्यः, ललाटंतपः = फालभागतापकः सन्, उपरोधं = निर्बन्धं,

५. उत्तुङ्गं = उन्नतं, उदधिप्रियां = नदीं, वाहं = अश्वं, विपर्याणीकृत्य = पर्याणरहितं कृत्वा, कृतविवर्तनं = कृतभूलुठनं दत्ताम्बुशष्पकवलं = प्रदत्तजलं प्रदत्तघासं च, व्यधात् = अकरोत्, कृताह्निकाय = निर्वर्तितस्नानादिकाय, अनुस्थितः = पार्श्वतः स्थितः, एतद्वृत्तिः = एतदामलकभक्षणजीवी, अतिवाहितवत्सरदशकः = यापितदशसंवत्सरः, मुनिव्रतं - तपः, प्रशस्य - स्तुत्वा, तदनुबन्धविशेषेण = तस्य निर्बन्धेन, अलं = अत्यन्तं, अनारूढेन = अनारोहता, प्रख्याप्य = प्रशस्य, वसुभिः धनैः, अनृणं - ऋणरहितं, न अमन्यत = नागणयत्।

६. प्रवहणं - नौकां, अशङ्कितं = निर्बाधं, चलद्विचित्रवैजयन्तीविराजितः = चलन्त्या नानावर्णया च पताकया शोभितः, अभ्रंलिहः = महोन्नतः, पारावारात् = समुद्रात् अकालजलदावली = आकस्मिकी मेघमाला, आधोरणैः इव = गजशिक्षकैः इव, प्रवहणद्विपः = नौकारूपो गजः, समासक्तः= संलग्नः, = सार्धं = सह, वीचीपरिप्लुते = कल्लोलोच्चलिते, वार्निधौ = समुद्रे, प्राणपरीप्सवः = प्राणरक्षणतत्परः, अब्रह्मण्यं = आर्तध्वनिं, उदघोषयन् = उच्चैरवदन्।

७. बद्धपरिकरः = कृतकटिबन्धः, अनुध्वजं = ध्वजदण्डमनुसृत्य, वहनं = नौका, वातोर्मिचपेटिकाभिः = वायु-प्रेरिततरङ्गैरेवगल्लघट्टनैः, अभज्यत = भग्नं, यादोमुखेषु = जलजन्तुवदनेषु।

८. वापिका = दीर्घिका, उच्छ्रूतचित्रध्वजं = ऊर्ध्वस्तापितचित्रवर्णपताकं, कात्यायनीगृहं = कालिकादेवालयं, नयनविषयं अकरोत् = अपश्यत्।

९. सुमनांसि = पुष्पाणि, न्यग्भावयन्ती = तिरस्कुर्वन्ती, रामाः = स्त्रियः = अपरं - अन्यं, मणिपर्यङ्के = रत्नखचिते मञ्चे, निषण्णां उपविष्टां, अनवस्थितधीविभवं = चलचित्तं, संकेतेन - संज्ञया, करणीयं - कर्तव्यं, इङ्गितज्ञाः = भावज्ञाः, उपलभ्य -

Scanned by CamScanner

ज्ञात्वा, सुधासारसमम् = अमृतसमम्, अनुपदमेव = अन्ववध तयैव, तद्विश्लेषमहाविषं = तस्याः वियोगरूपं महाविषं, विनिद्रः = जागरूवः।

१०. उद्भ्रान्तः = चिन्तायुतः प्रस्थितः = गन्तुमदुद्युक्तः, शुचं = दुःखं, उपाचरत् = अतोषयत्।

११. अपरेद्युः = परस्मिन्नहनि, देवेनापि = भवतापि, पुरुषतिशयं = महापुरुषं, अम्बिकाधाम = कालिकालयम्।

१२. सपर्याविधिं = पूजां, व्यलोकि = दृष्टा, गवेष्यतां = मृग्यतां, विचित्य = गवेषयित्वा, प्रह्वा = विनययुक्ता, सहेलं = सलीलं, न्यषेधत् - निराचकार, श्राविता - उक्ता, वरिवस्याविधिः = पूजा, परिपाकसमर्पितं = पक्वतया समानीतं, शकुनिकुलरवैः = पक्षिजालकूजितैः आक्रीडं - उद्यानं, सप्रश्रयं = सविनयं, अभ्यर्थयत् = याचितवती, परमाद्भुतकेतनां = विचित्रभवनां, अतर्कितापगता = अचिन्तितप्राप्ता।

१३. अभाणि - कथितं,

१४. उपहता = विद्धा, विडम्बनशीला = मायाविनी, किङ्करीकृता = दासीकृता, अभ्यर्थनाभङ्गं = याश्चाभङ्गम्।

१५. सत्वशीलसखः = सत्त्वशीलः सखा यस्य सः, अपावृतकवाटं = उद्घाटितद्वारं, महार्हे = महामूल्यवति, चक्रागुणेन

= चक्रिणा, स्वः = स्वर्गं, पैतृकं = जनक सम्बन्धि, जरामृत्यु = वृद्धत्वं मरणं च, सपुरा = पुरसहिता,

१६. अवनिजानिः = राजा, मूर्तेन - आकारवता, आदिष्टा - आज्ञप्ता

१७. संशोधितं = निष्क्रीतं, असंशुद्धं = न निष्क्रीतं, अनृणः - ऋणहीनः, अगदत् = अवदत्, मे = मह्यं, उन्मग्नः - वहिर्गतः।

२. मगधमालवेशयोः शौर्यम्

— रचयिता - दण्डी

१८. कदाचिन्नानाविधमहदायुधनैपुण्यरचितागण्य जन्यराजन्यमौलिपालिनिहितनिशितसायको मगधनायको मालवेश्वरं प्रत्यग्रसंग्रामघस्मरं समुत्कटमानसारं मानसारं प्रति सहेलं न्यक्कृतजलधिनिर्घोपाहङ्कारेण भेरीभाङ्कारेण हठिकाकर्णनाक्रान्तभय चण्डिमानं दिग्दन्तावलवलयं विघूर्णयन् निजभरनमन्मेदिनीभरेणायस्यत भुजगराजमस्तकवलेन चतुरङ्गवलेन संयुतः संग्रामाभिलाषेण रोषेण महताऽऽविष्टो निर्ययौ। मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथो विग्रहः सविग्रह इव साग्रहोऽभिमुखीभूय भूयो निर्जगाम। तयोरथ रथतुरग खुरक्षुण्णक्षोणीमुद्भूते करिघटाकटस्रवन्मदधाराधौतमूले

Scanned by CamScanner